

Բ. ՉՈՒԳԱՍՉՅԱՆ

ՖՐԻԿԸ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՔԱՌՅԱԿԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Հայ և պարսկալեզու գրականության թյունների հարաբերության հետաքրքիր փաստերից մեկը Ֆրիկի դիվանում հայատառ պարսկերենով գրված քառյակի առկայությունն է, որին, ինչպես պարզվել է, հաջորդում է հայերեն թարգմանությունը: Խնդիրը այն է, որ այս քառյակը պարսկերենից հայերեն թարգմանված, առաջիմ մեղ հայանի, առաջին չափածո գործն է և, այդ առումով իսկ, հետաքրքրություն են ներկայացնում նրա հետ առնչվող մի շարք հարցեր:

Քառյակի միակ ձևագիրը գտնվում է Բողլիյան ձեռագրատանը պահվող Ֆրիկի դիվանում F 16 թվահամարի տակ: Այն առաջին անգամ հրատարակվել է 1941 թվականին Երևանում լույս տեսած Ֆրիկի Բանաստեղծությունների ժողովածուի 13-րդ՝ «Նորին Թրվանն ասացեալ» ֆերթվածի մեջ¹, հաջորդում է՝

«Ապա թէ չօգտիս լիւրմէս, նա հաշուէ թէ ինքս է քամիք

Յիմարքն ու լանդէտքն ի մօա, սա չարծէ ափով մի թրիք» առղերին և նախորդում է՝

«Ի սուրբ սեղանոյն վերա, քան զաղէկն, այլ իրք չի զենն

Ջնիխարն ու զվատուն հզրայրք աստուծոյ զայն կրք զըրըլեն»² առղերով սկսվող հատվածին և գրանցից անշատված է գծիկով:

Քառյակը երկրորդ անգամ հրատարակվել է 1952 թ. Նյու-Յորքում Տիրայր արքեպիսկոպոսի հրատարակած Ֆրիկի Դիվանում²: Այստեղ ևս այն հաջորդում է վերոհիշյալ ֆերթվածի (Դիվանում՝ Ի) նույն առղերին, առանց որևէ անշատման նշանի, սակայն մի տարբերությունով. հրատարակիչը՝ նկատելով, որ ձեռագրում քառյակին հաջորդող հատվածը նրանից անշատված է մի առղ բաց տարածությամբ և ունի տարբեր վերջահանգիլ՝ են և քիւն, այդ հատվածը լրիվ անշատել է նախորդ մասից և դարձրել կրկու առանձին ֆերթված, որով ձեռագրի մի ստեղծագործությունը վերածվել է երեքի (Ի, ԻԱ, ԻԲ):

Հիշված այս կրկու ժողովածուներում քառյակը տպագրված է ձեռագրի պես աղավաղված: Դիվանի հրատարակիչ Տիրայր արքեպիսկոպոսը, որ հսկայական ջանք է թափել Ֆրիկի ստեղծագործությունները ճշտելու և ի մի ժողովելու գործում, աշխատել է այն թարգմանել տալ. ինչպես ինքն է հայտնում՝ նա հաճախ է գիմել պարսիկ բանասերների, որպեսզի թարգմանեն

¹ Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ: Ժողովածուն համեմատություններով, ծանոթագրություններով և բառարանով կազմեցին Ֆիլոլոգիական գիտությունների թեկնածու Մ. Մկրչյան և Ե. Թորոսյան, Երևան, 1941, էջ 86:

² Ֆրիկ, Դիվան: Ի լույս բնօրինակից առաջին անգամ ամբողջական բնագրով, ուսումնասիրությամբ, ծանոթություններով, հավելվածներով և բառարանով Տիրայր արքեպիսկոպոս, Նյու-Յորք, 1952, էջ 353: (Հետագայում՝ Ֆրիկ, Դիվան...):

քառյակը, բայց բնագրի խաթարված լինելը նրանց հնարավորութունն չի տվել այդ անելու: Ի վերջո Տիրալրի խնդրանքով քառյակի հիմնական մասը, բացի սկզբի երեք բառերից (Յարմուտ պախի էշխի) վարպետներն վերծանել և վերականգնել է նյու-յորքացի իրանագետ Միհրդատ Թիրյաքյանը¹:

Քառյակի վերջնական վերծանումը 1956 թ. Երևանում կատարեցին Վ. Ավթանդիլյանը և Հ. Փափազյանը, որոնք ոչ միայն կարգացին քառյակի սկզբի երեք աղավաղված բառերը, այլև կարողացան նկատել, որ քառյակին անմիջականորեն հաջորդող չորս տողերը նրա իսկ թարգմանութունն են. մի բան, որ վրիպել էր Տիրալրի, Մ. Թիրյաքյանի և Ֆրիկով զբաղվող մյուս բանասերների ուշադրութունից: Սուրե քերում ենք Փափազյանի և Ավթանդիլյանի վերջնականապես վերականգնած տեքստը պարսկերեն և թարգմանութունը ժամանակակից հայերենով, ինչպես նաև Ֆրիկի Դիվանում եղած թարգմանութունը՝ ըստ Բողևյան ձևագրի:

در مطبخ عشق جز نکورا نکشند
لا غر صفتان وز شتخو را نکشند
گر عاشق صادقی ز کشتن مگریز
مردار بود هر آنچه ویرا نکشند

Միրո զոհարանում լավից բացի ոչ մեկին չեն զոհում.
Աննկարադիր և վատարարո մարդկանց չեն զոհում.
Եթե անկեղծ սիրահար ես, զոհվելուց մի խուսափիր.
Պիղծ կլինի այն, որին չեն զոհում²:

Ի սուրբ սեղանոյն վերալ քան զաղէկն այլ իրք չի զենեն,
Զնիխարն ու զվատուն, եղբայրք աստուծոյ զայն և՞ որ զբերլին:
Թ՛ողորդ սիրելի ես զու, հանց արա, որ զքեզ չհոտեն,
Դիտեմ՝ անպիտան զառնալ այն մատաղն, որ զինքն չը զենեն³:

Քառյակի վերծանումը մի շարք հետաքրքիր և կարևոր հարցեր է առաջադրում. ո՞վ է եղել քառյակի հեղինակը, ինքը Ֆրիկը, թե մի այլ բանաստեղծ, ո՞վ է թարգմանել այն հայերենի, Ֆրիկը, թե՞ պարսկերեն ու հայերեն լեզուներին քաջամուտ մի այլ անձնավորութուն, ինչ որ մի գրիչ. և ի վերջո՞ և՞ որ է կատարվել թարգմանութունը:

Տիրալր արքեպիսկոպոսը հայտնում է, որ այդ հարցերը մտած են անլույծ, որովհետև նրա բանասեր բարեկամը (Մ. Թիրյաքյանը) հայտնել է, թե ինչպե՞ս է քառյակիս հեղինակը, կը ցավիմ որ ինձ հայտնի չէ՞⁴:

Քառյակի հեղինակի մասին վերջնական խոսք չեն ասել նաև Վ. Ավ-

¹ Ֆրիկ, Դիվան..., էջ 124:

² Վ. Ավթանդիլյան, Հ. Փափազյան, Ֆրիկի «Դիվանի» պարսկերեն քառյակը, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հասարակական գիտութ.), 1956, № 3, էջ 88—89: Քառյակի վերջին տողը նպատակահարմար է թարգմանել՝

Պիղծ կլինի այն [կենդանին], որին չեն մորթում.

որովհետև պարսկերեն کشتن նշանակում է և՛ զոհել և՛ մորթել. տվյալ զեպրում պետք է վերջինը հասկանալ:

³ Ֆրիկ, Դիվան..., էջ 354:

⁴ Անդ, էջ 124:

թանդիլյանն ու Հ. Փափազյանը, որովհետև, ինչպես իրենք են գրում, ձևաքի տակ չեն ունեցել միջնադարյան պարսիկ բանաստեղծների ստեղծագործությունների լիակատար հրատարակությունները, իսկ Մատենադարանում պահվող պարսկերեն բանաստեղծությունների և քառյակների ձևագիր մատյաններում և առանձին, ոչ ամբողջական ժողովածուներում նրանց կատարած պրպտումները որևէ արդյունքի չեն հանգել: Մակաջն նրանք, ելնելով քառյակի վերջին տողում կատարված համեմատությունից, որը արտահայտում է մուսուլմանական հասկացողություն, իրավացիորեն ենթադրել են, որ քառյակի հեղինակը չի կարող Ֆրիկը լինել, «ալլ ալն ամենայն հավանականությամբ պատկանում է 10—13-րդ դդ. պարսիկ քառյակագիրներից որևէ մեկին»¹:

Պարսկալեզու աղբյուրներում Ֆրիկյան քառյակին մեզ հաջողվեց հանդիպել 1935 թ. Թեհրանում լույս տեսած Մոհամադ Ալի Թարբիաթի «Աղերբալջանի գիտունները» գրքում:

14-րդ դարի վերջերին Մերձավոր Արևելքում սկիզբ է առնում հորուֆյան աղանդավորական շարժումը, որը շատ արագ տարածվում է՝ սկսած Խորասանից մինչև Միջերկրականի ափերը: Շարժումը, որը ըստ պրոֆ. Պետրուշևսկու «Ժայռահեղ շիիզմ» էր, հիմնականում արհեստավորական բնույթ էր կրում և իր սուր ծայրով ուղղված էր ընդհանրապես ֆեոդալականության, պաշտոնական իսլամական կրոնի և մասնավորապես թիմուրյան բռնակալության դեմ²: Շարժման ղեկավարը՝ Ֆազլուլահ Նախմին, հայտնի է որպես ժամանակի Արևելքի խոշոր մտածողներից ու բանաստեղծներից: Մոհամադ Ալի Թարբիաթը՝ խոսելով այս անձնավորության մասին, հետևյալ տեղեկություն է հաղորդում, որտեղ Ֆրիկյան պարսկերեն քառյակի հեղինակ հայտարարվում է Ֆազլուլահ Նախմիի աղջիկը (անունը հայտնի չէ):

«791 թ. զիկադդա ամսի վեցին [1394 թ. սեպտեմբերի 2], հինգշաբթի օրը Միրանշահը, Թեյմուրի երրորդ որդին, հոր հրամանով Ֆազլուլահին Շիրվանից իր մոտ կանչելով, ժամանակի հոգևորականների ֆեթվայով մահապատժի ենթարկեց: Նրա ոտքերին պարան կապելով՝ փողոցներում ու շուկայում քաշ տվեցին: Գերեզմանը Նախիջևանի Ալանշակ օլքայում է: Ֆազլուլահի մահից հետո նրա գաղափարները տարածվեցին ողջ իսլամական աշխարհում, իսկ նրա փոխանորդներն ու տեղակալները, ինչպես Ալի ալ-Ալան և Սելիդ Իմադ էդ-Դին Նասիմին և ալլք, փախչելով Անատոլիա, բեքթաշիների մենաստաններն ու հենարանները մուտք գործեցին և հորուֆյան աղանդը բեքթաշիների հավատքի փոխարեն տարածեցին: Քանի որ բեքթաշիները միամիտ էին և զուրկ գիտելիքներից, առանց գիտակցելու՝ նրանց գաղափարները ընդունեցին և այս կապակցությամբ բավականին արյուն թափվեց և սարսաղ-ղեցիկ ոճիրներ տեղի ունեցան...»

Ձեռնշահ խանի օրոք Ֆազլուլահի աղջիկը և Յուսուֆ անունով մեկը թավրիզում նորից սկսեցին հորուֆյան աղանդը քարոզել, բայց մոտ հինգ հարյուր հոգու հետ միասին մահապատժի ենթարկվեցին և հրկիզվեցին: Այս քառյակը Ֆազլուլահի աղջկանն է.

¹ Վ. Ա. Վ. թ ա ն դ ի լ յ ա ն, Հ. Փ ա փ ա զ յ ա ն, էջ 89:

² Հորուֆյան աղանդի մասին մանրամասն տես՝ Проф. И. П. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке (Сборник статей по истории Азербайджана, Баку, 1949) և Мухтәсәр Азербайҷан әдәбийәты тарихи, Баки, 1943.

در مطبخ عشق جز نکو را نکشند
 لاغر صفتان زشت خو را نکشند
 گر عاشق صادقی ز کشتن مگر نیز
 مردار بود هر آنچه او را نکشند»¹

Ինչպես տեսնում ենք սա նույն ֆրիկյան քառյակն է՝ մի Կ-ի և Գ-ի տարբերությունը, որ տառացի ճշգրտությունը վերծանված է վերոհիշյալ բանասերների կողմից:

Թարբիաթի սուլն հաղորդումը, որի սկզբնաղբյուրը դժբախտաբար նա չի նշել, ամբողջությամբ մեջ է բերված Թեհրանի համալսարանի դասախոս դոկտոր Սադիկ Քիայի «Գորգաներենի բառացանկ» աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել 1951 թ.²: Այս ուսումնասիրության առաջարկում կենսագրական նոր փաստեր են բերված հորուֆյան աղանդի հիմնադրի և նրա հետևորդների մասին, որոնք սակայն որևէ նոր խոսք չեն ավելացնում մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ:

Թարբիաթի սկզբնաղբյուրի հարցը կարծես լուծվում է «Թեհրանի համալսարանի գրականության ֆակուլտետի հանդեսի» 1954 թ. դեկտեմբերի համարում լույս տեսած դոկտ. Սադիկ Քիայի հոդվածով: Հեղինակը իր այս աշխատանքում նոր ու հարուստ նյութեր է հրապարակում հորուֆյան աղանդի մասին: Նա Անկարայի համալսարանի պատմության ու լեզվի ֆակուլտետի դրաղարանում պահվող № 1297 ձեռագրից, որին ինքը «Թավրիզի գերեզմաններ» խորագիրն է տվել, քաղվածաբար մեջ է բերել մի հատված, որը ոչ միայն սեղմ ու ճշգրիտ տեղեկություններ է տալիս հորուֆյան աղանդի վերաբերյալ, այլև հաստատում է Թարբիաթի հաղորդումը ֆրիկյան պարսկերեն քառյակի հեղինակի մասին: Դոկտ. Քիայի օգտագործած այս ձեռագրում պակասում են ժողովածուն կազմողի ու գրչի անունները, ինչպես և գրչության վայրն ու ժամանակը, բայց ըստ հեղինակի՝ այն պետք է գրված լինի 17-րդ դարի կեսերին: Այս մատյանի էջ 3-ում հետևյալն է ասված.

«Փիր Թորաբի գերեզմանը, աստված հոգին լուսավորի, Թավրիզի նորար թաղամասում: Նորարի շուկայից հրապարակ գնալիս, աջ թևի վրա, մի գերեզման կա: Այսպես են ասում, թե նա մսագործ է եղել, և մի օր նրան աջալիսի տրամադրություն է համակել, որ աստծու երկյուղից նա այնքան է ողբացել, որ փոխադրվել է [իմա՝ մահացել է]: Մուլանա³ Ֆաղլուլան Նաիմի Հորուֆիի աղջիկը, որին Ջհանջան թագավորի օրոք բազմաթիվ հորուֆյանների հետ մահապատժի ենթարկեցին, այդ նույն գերեզմանում է թաղված: Այս

¹ محمد علی تربیت، دانشمندان آذربایجان، تهران، ۱۳۱۴، ص ۳۸۷—۳۸۸.
 Մ ո հ ա մ ա դ Ա լ ի Թ ա Ր Ր ի ա Թ, Ազերբայջանի գիտունները, Թեհրան, 1935, էջ 387—388:

² ویژه نامه گریگانی از دکتر صادق کیا، تهران، ۱۳۳۰، ص ۲۷.
 Գորգաներենի բառացանկ, կազմեց դոկտ. Սադիկ Քիա, Թեհրան, 1951, էջ 27:

³ Մ ո լ ա ն ա գիտական կոչում է, որ մուսլմանական երկրներում տրվում էր այն դատավորներին ու անձանց, որոնք հարգվում էին հասարակությունից որպես գիտուն ու իմաստուն:

քառյակը նրա բանաստեղծությունն է՝ Այս խոսքերին հաջորդում է մեր քառյակը, իսկ շարունակության մեջ պատմվում է Ֆազլուլլահի մահապատժի, նրա թաղման վայրի² և Ջհանշահի կազմակերպած կոտորածի մի քանի այլ մանրամասնությունների մասին, տվյալներ, որոնք լիովին համընկնում են թարրիաթի հաջորդած տեղեկություններին, ուստի և հակամետ ենք կարծելու, որ նա ձեռքի տակ է ունեցել «Թավրիդի գերեզմաններ» անվանված սկզբնաղբյուրը և կամ վերջինիս մի այլ ընդօրինակությունը: Հետևաբար պետք է եզրակացնել, որ քառյակը Ֆազլուլահ Նախմիի ազջկան վերագրվում է միայն մի սկզբնաղբյուրի հիման վրա:

1870 թ. Կոստանդնուպոլսում «Նասիմի դիվանի» («Նասիմի դիվանը») խորագրով լույս են տեսել 14—15-րդ դդ. աղբրեջանական սկանավոր բանաստեղծ Իմադ էդ-Դին Նասիմիի աղբրեջաններն ու պարսկերեն հատընտիր բանաստեղծությունները: Դոկտ. Սադիկ Քիան վերոհիշյալ իր հոդվածում համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ այս ժողովածուի մեջ հրատարակված բանաստեղծությունների մի մասը Ֆազլուլահ Նախմիի և այլ հորուֆյան բանաստեղծների ստեղծագործություններն են: Եվ ահա, այստեղ ևս, էջ 8-ում, ինչպես հաջորդում է դոկտ. Քիան³, հրատարակված է մեր խնդրո սուարկա քառյակը՝ հետևյալ վերատառությամբ, «Որպես խողովանդեղար (արարիչ աստված) հուշակված մեծ սելիդի խոսքերից», բայց դժբախտաբար հարգելի դոկտորը չի նշում, թե այս խոսքերը ո՛ւմ հասցեին են ասված՝ Ֆազլուլահի⁴, թե՞ Նասիմիի:

Պետք է նշել, որ ժխտելով իսլամի պաշտոնական դոգմաների և ծեսերի մեծ մասը, հորուֆյանները աշխարհի ու մարդու մասին լուրօրինակ տեսակետներ էին առաջ քաշում: Նրանք ընդունում էին աստվածության պարբերական մարմնավորումը (Մոլխես, Հիսուս, Մահամեդ, Ալի և այլն): Ըստ նրանց արաբական այբուբենի տառերը (արաբերեն՝ حروف — հորուֆ) կլանքի զարգացման պարբերական ցիկլերի միասիքական արտահայտությունն են, իսկ զարգացման լուրաքանչյուր ցիկլ նշանավորվում է աստվածության նոր մարմնացումով: Համաձայն հորուֆյան ազանդի՝ տառերը մեկնում են նաև տիեզերքի զադանիքները, իսկ տառերի զադանիքները միանում են մարդու հետ, արտահայտվում են մարդկանց դեմքի վրա: Հետևաբար՝ ընդունելով տառերի սրբությունը և նրանց արտացոլումը մարդու դեմքի վրա, հորուֆյանները գեղեցիկ մարդու դեմքը սուրբ էին համարում, իսկ գեղեցկի նկատմամբ տածվող սերը պաշտամունք:

Հորուֆիության մեջ հիմնականը մարդու անհատականության գնահատումն էր. մարդը՝ բարոյապես կատարելագործվելով, կարող է հասնել աստծո աստիճանին, ինքը դառնալ աստված, հետևաբար մարդու ազատությունը հիմնական նախադրյալ է:

¹ دکتر صادق کیا، آ گاهیهای تازه از حر و فیان، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه

۱۳۳۳ سال دوم شماره ۲ تهران Դոկտ. Սադիկ Քիան, նոր տեղեկություններ հորուֆյանների մասին, «Թեհրանի համալսարանի գրականության ֆակուլտետի հանդես» (ԹՀԳՀ), հ. 2, № 2, 1954, էջ 40: Ըստ ոմանց Փիր թորաբին Ֆազլուլահի ազջկա ամուսինն էր (տե՛ս անդ, էջ 42):

² Այս աղբյուրում Ֆազլուլահի թաղման վայրը նշվում է Ալանջակի (Երնջակի) քանդակ գյուղը:

³ ԹՀԳՀ, 1954, հ. 2, № 2, էջ 63:

Հորուֆյանների այս ուսմունքի լույսի տակ հասկանալի է դառնում, թե ինչու՞ է Ֆաղլուլլահը և նրա հետևորդները իրենց աստված էին համարում. նասիմին իր շատ գործերում, որոնք նվիրված են Ֆաղլուլլահին, նրան աստծու մականվամբ է հիշատակում՝ رَبِّ الْعَالَمِينَ — «երկու աշխարհների տեր»¹, իսկ իր մահվան ժամանակ (նրան մորթազերծ են արել 1417 թ. Հալիպում), ինչպես պատմում են, անընդհատ կրկնելիս է կղի իր ուսուցչի՝ Ֆաղլուլլահի խոսքերը. «ես եմ աստվածը»²:

Այստեղից պարզ է դառնում, որ նասիմիի վերոհիշյալ «Նիվանում» քառյակին նախորդող վերատառությունը վերաբերում է Ֆաղլուլլահ նասիմիին, հատկապես, որ քառյակը ընկած է «Նիվանի» այն հատվածում, որտեղ բերված են ոչ թե նասիմիի, այլ մյուս բանաստեղծների գործերը, իսկ որպես «արարիչ աստված» հորուֆյուլլան մեջ ամենից շատ նասիմին էր հաջակված. նրա հեղինակության ու մեծության առաջ խոնարհվել են բոլոր հորուֆյանները, իսկ աղանդավոր բանաստեղծները մեծ ազդեցություն են կրել նրանից, աշխատել են կրկնել ու տարածել նրա գաղափարները, անգամ նրա ստեղծագործությունների ազդեցության տակ հետևել են նրա կիրառած բանաստեղծական հնարանքներին³: Թերևս սրանով իսկ պետք է բացատրել, որ Ֆրիլյան պարսկերեն քառյակի յուրովի կրկնությունն ենք հանդիպում Հալիպական ՍՍԽ Մինիստրների Սովետին կից Պետական Ձեռագրատան (Մատենադարանի) արաբատա հավաքածուի № 517-ի տակ պահվող նասիմիի աղբյուրներին բանաստեղծությունների ձեռագիր մատյանի⁴ հետևյալ երկրորդում.

گر عاشق ایسنک صدق ایله اول دلبر ایچون گل
جان ایله جهان اورتیه قوی ترک سر ایله

(Թե անկեղծ սիրահար ես, արի հանուն այն սիրունու
կյանքդ ու հողիդ մեջտեղ դիր և գլխիցդ ձեռք վերցրու):

Ինչպես տեսնում ենք այստեղ ևս զոհվելու նույն գաղափարն է արծարծված, ինչ քառյակում, և պատահականություն չէ, որ թե՛ այս երկրորդի և թե՛ քառյակի 3-րդ տողի սկզբի բառերը միևնույնն են

(گر عاشق صادقی = گر عاشق ایسنک صدق ایله):

Այս բոլոր փաստերը ապացուցում են, որ խնդրո առարկա քառյակը մեծ տարածում է ունեցել հորուֆյանների մեջ և թերևս նրանց նշանաբաններից է կղի:

Արդ, եթե իսկապես քառյակի հեղինակը վերը հիշված անձնավորութուններից որևէ մեկն է, ապա այն պետք է հորինված լինի 1386 թվականից (աղանդի սկզբնավորման տարեթիվը) ոչ շուտ և 15-րդ դարի կեսերից (Ֆաղլուլլահ նասիմիի աղջկա մահապատժի ժամանակաշրջանը) ոչ ուշ:

¹ آذر بايجان ادبياتي، سيد عماد الدين نسيمي، باكي ۱۹۲۶، ص ۲۲، ۲۶...
Աղբյուրահանական գրականություն, Սեյիդ իմադ էդ-Նին նասիմի, Բաքու, 1926, էջ 22, 26 և հան.:

² Антология Азербайджанской поэзии, Москва, 1939, стр. XXV.

³ Տես Ի. Արասлы, Фэдакар шаир (Имадеддин Нэсими), ЭААз.Ф нэшрийяты, Баки, 1942 և ԹՀԳՖՀ, 1954, հ. 2, № 2, էջ 63:

⁴ Երևանի Մատենադարանում այս մատյանի գոյությունը մասին սիրով մեզ հայտնեց ընկ. Հ. Փափազյանը:

Մինչև այն ժամանակ, երբ դեռ չէր հայտնաբերվել քառյակի հայերեն թարգմանությունը Ֆրիկի բանաստեղծությունների մեջ, եղած փաստերի հիման վրա հնարավոր էր եզրակացնել, որ քառյակի հեղինակը կամ Ֆազլուլահը և կամ իր աղջիկն է, և հետագայում որևէ գրչի կողմից այն մուծվել է Ֆրիկի դիվանը: Բայց ներկայումս, երբ մեր առջև է նաև հայերեն թարգմանությունը, նման ենթադրություն անել չի կարելի, որովհետև քառյակի թարգմանիչը՝ Ֆրիկը, համարյա մի ամբողջ դար առաջ է ապրել, քան Ֆազլուլահն¹ ու նրա աղջիկը:

Թերևս հնարավոր է ենթադրել, որ ինքը Ֆրիկն է պարսկերեն քառատողի հեղինակը, որովհետև, ինչպես փաստերն են ցույց տալիս, նա շատ լավ տիրապետել է պարսկերեն լեզվին: Բայց այս փաստարկը ժխտվում է Ֆրիկի ողջ ստեղծագործության ոգով, որը միանգամայն հակասում է քառյակի պարսկերեն բնագրի մեջ արտացոլված միտախփական սիրո հասկացողությանը: Հայ թարգմանիչը սրանից խուսափելու համար և որպեսզի այդ սերը, ինչպես Կոստանդին Երզնկացին կասեր «ի մարմին» չհասկացվի, չաղավաղելով հանդերձ քառյակի գաղափարական հենքը՝ զոհվելու գաղափարը, «սիրո զոհարան (բնագրում՝ խոհանոց)» խոսքերը թարգմանել է՝ «ի սուրբ սեղանոյն վերայ», իսկ վերջին տողի մուսուլմանական սովորությունը՝ «Գիղձ կլինի այն [կենդանին], որին չեն մորթում» շատ նուրբ և վարպետորեն փոխարինել է քրիստոնեականով՝ «Գիտեմ՝ անպիտան դառնալ այն մատաղն, որ զինքն չը զենեն»:

Հնարավոր է նաև մի այլ ենթադրություն. միգուցե թե պարսկերեն քառյակը և թե նրա հայերեն թարգմանությունը հետամուծ են, որևէ գրչի բանահաճույքի արդյունք: Բայց սա ևս ժխտվում է, երբ մանրամասն քննության ենք առնում ԻՍ. բանքը ամբողջությամբ վերցրած:

ՆՈՐԻՆ ՖՐԿԱՆՆ

ԱՍԱՅԵՍԱԷՆՑ

Ի սուրբ սեղանոյն վերայ քան զաղէկն այլ իրք չի զենեն,
 Զնիխարն ու զվատուն², եղբայրք, Աստուծոյ զայն և՞ բբ զըրբլին:
 5 Թ՛ողորդ սիրելի ևս դու, հանց արա, որ զքեզ չհոտեն,
 Գիտեմ՝ անպիտան դառնալ այն մատաղն, որ զինքն չը զենեն³:

Գեմ զայս դու գիտես, եղբայր, որ լեզուց ըզքեզ կու կոչեն,
 Դու հանցեզ ճարակ արա, որ անդէն ըզքեզ չի զենեն:
 Թէ խելք ու բասար ունիս և քըննես ամէն շահ ու զէն,
 10 Լինիս դու աստէն մատաղ, որ անդէն ըզքեզ զըրբլին:

¹ Ըստ պրոֆ. Մինորսկու Ֆազլուլահ Նախիբն ծնվել է 740/1339 թ. և Միքանշահի կողմից մահապատժի է ենթարկվել 804/1401 թ. (տե՛ս Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London, 1954, vol. XVI, part 2, էջ 273): Նախիբի մահապատժի պրոֆ. Մինորսկու նշած թվականը չի համընկնում Անկարայի վերջ բերված ձևազրի հիշած թվականին, որը 796/1394 թ. է:

² Այս վերնագիրը Տիրայր արքեպիսկոպոսի հավելումն է:
³ Տիրայր արքեպիսկոպոսը ձևագիր բնագրի զվատուն ուղղել է զվատում, որը սխալ է. պարսկերեն բնագրում چشت خواجه «վատարար» է նշանակում, հետևաբար պետք է թողնել բնագրի զվատուն ձևը:

⁴ Քառյակը տալիս ենք, ինչպես 110 էջում, ըստ Բողլեյան ձևագրի:

Թէ չար, թէ բարի գործեալ յարէ աւր զամէն կու գրբէն,
Յորժամ որ դիւան զընեն՝ զայն դաւթարն յառաջ կու բերեն:
Զինչ որ քեզ վերայ մընայ չար մարդոյ՝ ի գէմ կառնեն.
Ում խելք ի վերայ լինի, զայն պարտիքն աստէն վըճարեն:

15 Բարաթ մի աստի առնուն, որ լէզուց ի հուն ցուցանեն,
Թէ չէ կ՞բր Զաաիկ լինի, որ ամէնն ուտեն ու խըմեն:
Լինիս դու ի մեծ զընդան, չար ուզողքն ըզքեզ կու կախեն,
Պահանջեն ըզգործքըն քո, զինչ արեր աստէնս՝ կու դիտեն:

Նախապես ասացինք, որ Տիրայրի կազմած Դիվանի Ի, ԻՍ, ԻԲ քերթձ վածները Բողոքեյան ձևազրում մի ամբողջութիւն են կազմել: Ուշագիր ընթերցումը ցույց է տալիս, որ բացի վերջահանգերի ձևական տարբերութիւնից, այդ քերթվածներից յուրաքանչյուրը առանձին մի բանաստեղծութիւն է իր սեփական սյուժեով, որտեղ բանաստեղծը մի կոնկրետ հարց է դնում, զարգացնում և հասցնում է տրամաբանական վախճանի, բայց այդ երեք բանքերը մի ընդհանուր զաղափարական գիծ ունեն. դա հանդերձյալ կյանքի ապահովման հարցն է, որին հասնելու համար, նախ՝ Ի բանքում հորդոր է արվում այս աշխարհում (աստէնս) բարութիւն, լավութիւն անել, որպեսզի այն կյանքում (անդէն) քարութեան հասանիք, այնուհետև ԻՍ, բանքում զարգացվում է այս կյանքում (աստէնս) զոհաբերվելու (մատաղ լինելու) զաղափարը, որպեսզի անգրչիրխմյան կյանքում (անդէն) մարդը ընդունելի լինի, ի վերջո՝ ԻԲ բանքում խորհուրդ է արվում պահքով ու արտասուքով թողութիւն որոնել, գթառատ ու առանց նենդութիւն լինել, որպեսզի այս աշխարհից (աստի) ելնելուց հետո անհատը անմահութիւն գտնի, որովհետև հանդերձյալ կյանքին արժանի է միայն բարեգործ, անձնագոհ և պահքով ու արտասուքով իր կյանքը անցկացնողը և ոչ թե մեծատունը:

Սակայն չնայած զաղափարական ընդհանուր գծին՝ այս քերթվածներից հատկապես առաջին երկուսը (Ի, ԻՍ) լեզվաարտահայտչական միջոցների կիրառմամբ, հատկապես բառապաշարով, նույնպես շատ ընդհանրութիւններ ունեն: Այսպես.

1) Նույն բառերով համարյա նույն մտքերի կրկնութիւններ.

ա) «Թէ խելք ու բասար ունիս» (բանք Ի, տող 46, բանք ԻՍ, տող 9)¹:

բ) «Ճարակ դուք հանցեղ արէք» (Ի, տող 34).

«Դու հանցեղ ճարակ արա» (ԻՍ, տող 8).

գ) «Ջանա աստէնս ճար արա, որ չըլինիս յանդէն խտուլիք» (Ի, տող 7).

«...Դու հանց արա, որ գքեզ չի խտեն» (ԻՍ, տող 5):

2) Այնպիսի օտար բառերի օգտագործում, որ բնորոշ է միայն Ֆրիկինուսեկ—اميد, փոշըմնել—شیمان شدن, բաղբիր—تدبير, դումաշ—فماش, բասար—بصر (Ի).

դԵՐԵԼ—قبول, բասար—بصر, գեև—زبان, դիւան—دیوان, դաւքար—دفتر, բարաթ—برات, գեղան—زندان (ԻՍ):

Ստեղծագործական այս ողջ հենքի վրա թարգմանված քառյակը ինչ-որ ավելորդութիւն չէ, ընդհակառակը այն կազմում է ԻՍ, բանքի անքակտելի մասը, ավելին՝ ողջ բանքը կառուցված է հենց քառյակում զարգացվող գա-

¹ Տողերի թիվը նշանակում ենք ըստ Ֆրիկի դիվանի:

դափարի վրա և բխում է նրանից: Բայց քառյակում և նրա շարունակության մեջ միայն գաղափարական բովանդակությունը չէ, որ ընդհանուր է, ընդհանուր են նաև նրանց տաղաչափությունը, լեզվաարտահայտչական միջոցներն ու բառապաշարը:

ա) Ինչպես թարգմանված քառյակը, այնպես էլ ողջ բանքը գրված են 7—3—5 ստքով: Այս չափը բնորոշ է Ֆրիկի ողջ ստեղծագործությանը. «Դիվանում» նրան վերագրված 51 բանաստեղծություններից 27-ը այս չափով է գրված:

բ) Թե՛ թարգմանված քառյակը և թե՛ ողջ բանքը գրված են երկու վերջահանգով:

գ) Թե՛ քառյակի և թե՛ նրա շարունակությունը կազմող ողջ հատվածի բառապաշարը նույնն է:

դ) Թարգմանված քառյակի և բանքի մնացյալ հատվածի մեջ, ինչպես Ֆրիկի մյուս գրվածքներում, հաճախակի է օգտագործված որ շաղկապով ստորագրասական երկրորդական նախադասութուն. օրինակ՝

Թ՛ողորդ սիրելի ևս դու, հանց արա, որ գքեզ չհոտեն (տ. 5)

Գիտեմ անպիտան դառնալ այն մատաղն, որ գինքն չի զենեն (տ. 7)

Գեմ դալս դու գիտես, եղբայր, որ լէգուց գքեզ կու կոչեն (տ. 8)

Այսպես են կազմված նաև 10, 15, 16 տողերը:

Բերված փաստերը, թվում է, բավարար ապացույց են, որ քառյակի թարգմանիչը նույն ինքն է ո՛վ հորինել է ԻՍ. բանքի մնացած հատվածը: Իսկ այս բանաստեղծութունը համեմատության դնելով Ֆրիկի մյուս, հատկապես ԺԶ, ԺԷ, ԺԸ, ԺԹ, Ի քերթվածների հետ, աներկբայելիորեն գալիս ենք այն եզրակացության, որ քառյակի թարգմանիչը կարող էր լինել ոչ այլ ոք, քան այս բանաստեղծութունները հորինողը, իսկ քանի որ Ֆրիկն է գրանց հեղինակը, ուրեմն և կարող ենք հաստատապես ասել, որ քառյակի թարգմանիչը Ֆրիկն է:

Արդ, եթե Ֆրիկն է քառյակի թարգմանիչը, ապա այն կարող է թարգմանված լինել միայն 13-րդ դարի երկրորդ կիսում, իսկ քառյակի հեղինակ կարող է լինել մինչ այդ ժամանակը ապրած որևէ բանաստեղծ:

Այսպիսով հանձինն Ֆրիկի, մենք գործ ունենք ոչ միայն տաղանդավոր բանաստեղծի, այլև շնորհալի թարգմանչի հետ, որը ոչ միայն քաջ խմացել է իր մայրենի լեզուն, այլև արապեսել է ժամանակի ամենահարուստ լեզուներից մեկին՝ պարսկերենին¹:

Վերը շարագրած բոլոր փաստերն ու հանգամանքները մեզ իրավունք են տալիս եզրակացնելու:

1. Մի քանի օտար աղբյուրների հաղորդումները Ֆրիկյան պարսկերեն քառյակի հեղինակի վերաբերյալ վերջնականապես չի լուծում քառյակի հեղինակի ինքնութունը, այնքանով որ հեղինակ համարվող անձանց ապրած ժամանակաշրջանը ավելի ուշ է, քան նրա թարգմանչի ժամանակը:

2. Քառյակի թարգմանիչը միջնադարյան մեր տաղանդավոր բանաստեղծ Ֆրիկն է:

¹ Ֆրիկի թարգմանիչ լինելու հանգամանքը մի ավելորդ անգամ մերժում է Տիբայր արքեպիսկոպոսի այն անհիմն պնդումը, թե «Ֆրիկը դպրոց չէ տեսել, անգրագետ է» (տե՛ս «Դիվան», էջ 19):

